

5.

Երաբայեց տիրապետութեան ժամանակները՝ Մամզանի կամ Տարօնայ Մամիկոնեան տան պատմութիւնն ամբողջապէս չունինք առջեւնիս։ Հերակղ կայրեր մահուանէն ետքը՝ հազիւ կրցաւ կատառ կայսրը գէշայ շանի մը տարի ալ պահել (650)։ Սերէսի պատմութեան համաձայն՝ Լապմայեցւոց կողմնէն կը պատերազմէր Մաշեղ Մամիկոնեան իշխանը, որ՝ Հարբիբի գլխին Մաւրիանոս ոսպոյտպետը մինչեւ կողքին մղելէն ետքը (653)՝ միայնա թէւոյորոս Վահեանայ՝ Ուշտունեաց իշխանին հետ, որ Մամիկոնայի խմբերուն հետ գաշտագիր եղած էր։ Այս տարակտակեան պատերազմի քիչ մը ժամանակ ալ յառաջ տարաւ սերիշ Մամիկոնեան մը՝ Համգրատայ կիւրապատար որդին Գալթի։ Ղեւնդէն գիտեցր թէ Մամիկոնեանց ու Բագրատունեաց մէջ խորամանկ հակառակութիւն մը կար։ Բագրատայ իշխանական հին տունն ամեն անգամ՝ Հայոց մեծամեծաց անկախ բլլաւ երբեմն երբեմն ունեցած բազմաթիւ մզմկու ու հանգարաններն ու կ'աշխատէր եւ եռանդամբ Բաբեղացի կողմը կը բռներ, որով եւ օրէ օր իւր ճակտութիւնը կ'աւելնար, իսկ անդին Մամիկոնեանց իրենց բնութեան անդին՝ Տարօնէն՝ արտաքսուած, Բաբեր Հայոց լեռնաշխարհները կը թափառէին առանց հաստատուն բնակարան ունենալու եւ իւրենց քով պիւնեպլ խմբեր ժողովելով՝ ապտամբութեան գրգռ տնայալով կամ ապարդիւն յառաջ կը տանէին։ Էլ՝ մեծերէն Հիշած իրն Աբգ-իւլ՝ Մէլիբի (724—743) տունէ՝ Աշտ Բագրատունի Վասակեան Հայոց պատրիարքին ընդունեցաւ, իսկ Գալթի ու Գրիգոր Մամիկոնեան եղարք Եւմէն արքայունեան։ Թեպէտ եւ Էլ-Վէլիգ Բղանքը գերութենէն ետ գարնաց եւ թողուց ալ որ Վասպուրական հաստատունին, սակայն Մուսան Բի ժամանակ՝ Իսհակ իրն Մուլիմ ոստիկանը զԳալթի գլխատեց. իսկ Գրիգոր մեծամեծներէն քանի մը հարի թէւեւ իւր կողմը շահեցաւ եւ Բագրատունեայ մէջ Աշտ Բագրատայ փայ յարձակեցաւ, սակայն քիչ ժամանակէն կարին մեռաւ։ Աբու-Ջաֆար ալ-Մանսուր որ իւր եղբորը Աբու-Աբբասի խաղիքայութեան ժամանակներն իր ոստիկան ու հարկահան գէշայրէ շատ ընկճած ու նեղած էր, Հասան իրն կ'աշտարանէ ի Հայոց զոհեց, որ հարկապահանջութեան ժողովուրդը չափազանց տառապեցաւ։ Կորէն Մամիկոնեանը՝ հոս Արտաւազը, հոն Մուշեղի գագոհներու գլխին անցան, բայց Աբուի զօրաց բազմութենէն յաղթուեցան։ Աբու իշխման եւ Աբնէի փայլէն Ապահանիք եւ Բագրատունց մտած էր (762 եւն)։ Մահալայ որդին՝ Աշտ Բագրատունի այս ժամանակ խաղաղաւոր կողմակցութեան գլուխն էր։ Էլ Մուտաիմի ատենը բախտախնդիր Մանուիլ Մամիկոնեան մը կը գտնենք, որ մերթ իսկան իրն Երբահիմ կողմը Բաբանայ դէմ կը պատերազմէր Արաբատանի (833), եւ մերթ իրեն Եւռնա-կան բանակի ուղարկուեալ թէւոյիկոս կայրեր կողմը կը կուտի Աֆշինի զօրաց դէմ (838), Էնդահակեան Մովսէս իշխանը՝ Սմբատ Բագրատունի Աշտեան

Հայոց սպայապետութեան պատիւն ունի եւ իսկ լիպային պաշտպանութիւնն ու բարեհաճութիւնն առատութեամբ կը վայելէ՝ ընդդէմ բազմապատիկ զգարարութեանը։ Ատոր սրդին Սահլ (իբն Հարիտ = Սմբատեան), Բարսեղ Աֆշինի ձեռքը յանձնելով մեծ քարէ գործեց, Կ'ըսուի թէ ուրիշ Բագրատունի մը՝ Բագրատոն կամ Բախրեան Աշտեան պատրիկ, իշխան Տարօն, գատարկ կեցած եւ նոյն իսկ զեգեւած բլլայ Բաբանայ դէմ մղուած անորոշ պատերազմներու ժամանակ, որոնց մէջ արդէն բոտ բաւականի յայտնի կերպով յերեւան կ'եկէր աբբասական իշխանութեան տիրաւորութիւնն ու անկաւորութիւնը։

Բար-Երբէտ այս Բագրատայ վրայ մտադրութեան արժանի անդկութիւն մը կու տայ. (Եկղ. Պամ. Ա. էջ 388). «Ամթոյ մեծ եկեղեցւոյն այրելէն երեք տարի ետքը (իբր 348ին) քողաքին մեծամեծները օգնութիւն խնդրելու համար քաւահաններ խաւրցին Աշտեան Բագրատայ (յն. Πατριάρχης) Տարօնայ տիրել, որ իւր ճշմարիտ հաւատարմի նշանաւոր է եւ Մուշ քաղաքը կը նստի. Բագրատա քահանայից երեք հազար զօր ընծայեց, սակե զատ իւր երկրին լեռներէն հաւաքին քահանութեանք փոխալ պարզեց ի շինութիւն Ամթոյ եկեղեցւոյն», — Այն ժամանակներն ըսել է՝ խոյթ-Մանայ, Տարօնայ եւ Ջապաղ-Հոյ բարձունքը ծածուած էին մեծամեծ ծառերով. այսպիսի ծառեր հիմայ ալ կը գտնուին Գեւորէ, Ջապաղ-Հոյ եւ Բալայի չըմպայքը, իսկ խոյթ-Մանայ անտառներն անհետ եղած են եւ մնացած են միայն քանի մը սղորմելի թուփ, եւ բլուրները՝ արտառաւել գարձած են։ Հիմայ Բագրատայ վրայ աւելի բաներ պիտի լռենք։

(Հրաւանդիտ։)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՅԱՂԱԿԻՄ ԲԵՆԻԿ ՕԳԼԱՆԼԼՈՒԽԵՆ

(Հրաւանդիտ։)

Այս Եւրաբանութեան անմիջապէս կը յայտնուի բուն թշկարանը՝ բաժնուած երեսուն Գլխու, որոնց ցանկը զետեղուած է հատարին վրայձանն այսպէս.

Ա. Եւրաբա մուշանդական նիւթը, եւ նախ առաջին յաղաղ արմատաց առ հասարակ։

Բ. Եւրաբա ընդգնային։

Գ. Եւրաբա խաղաղեանց եւ արմատաց, զորս 'ի գործ անեմ 'ի խոհանոցոյն։

Դ. Եւրաբա անանից, որոնց միւշ իրեն կենբալուր 'ի գործ կանեմք։

Ե. Եւրաբա զօրացանցող զեգերից, որոնք ընդունի կըսվին։

Զ. Եւրաբա՝ արտաբնու ոգտակար դեղերից։

Է. Եւրաբա խոյի դեղերից, որոնք զմիւրս մարմինը կը զօրացնեն։

Ը. Եւրաբա արեւմտ դեղերից։

«կազմարը, ջրոտ է և և սակա մածուցիկ, բուխ է անուցանող զորութիւնը քիչ, կը բարակցնէ արիւնը, ըստամբար պաղլամէն կազատէ: Ատոր ոգիւրը (լահաւ իւրաւան, աղուր կաղամբի) տաքութիւն կու տայ, ջրվաթ բացող է, այնչափ որ անյոս ջրգողը կարող է բռնել: «Բազուկ, (բարթուլ), ծաղիկն հոտը զըւարձալի է. ջրդեղնութե օգտակար և. միտք բացող:»

«Թուղը, անուշ և արիւն մաքրող, թարմը ծարաւութիւնը կանսէ, չորը արիւնը թանձրացնող է, և: Որ յորդորէ, որ զայս աղահանող ոգիւրը յետոյ Գաւ որ իւրաւան և Գաւ-Գաւ լնդիւնի իւ իւրաւան, ու Գաւ-Գաւ Գաւ-Գաւ Գաւ-Գաւ, անմեղ խրատ» զոր կարելի է այսօր իսկ գործադրել:

Հաղործի (ճիւղի իւրաւան) համար կը գրէ՝ «Թթու պտուղ մի է զըւարձալի, տերեւը լիով զորացնող, մաքրող, ջրվաթ բացող, երկկամեցրու և. ջրաթի ճամբային խոցերը մաքրող, և. այս տուփէ երկկամի անգամազնուութիւնը կ'ընէ առաքէս:

«Երկկամի այսինքն պէտք է» որպիսի միս բլլալը ամենուս յայտնի է. ամենքնիս երկու հատ աւինը փորելունու մէջ. մէկը աջ գին, միւսը ձախ գին. թէպէտ մէկով ալ, և. իրեքով ալ տեսած ունիմ. արիւնը միշտ ասոնց մէջ կը շրջի, և. կը զատվի հոս իրմէն ջրվաթը, ու իր ճանապարհաւ կերթայ եւ կը լրջցվի ջրվաթի ամանին մէջ. որ լի եղածին պէս, կարող չէ բնուր տանիլ, և. կիմանէ մեզ որ պարպենք. և. այս իմացումը թէ թէ միայն իրութիւնով կու տայ մեզ, այլ թէ որ ջրվաթը խիստ աղի, խիստ կծու լըլանէ, առ զորութիւններով կզգացնէ մեզ, և. կըմտէ, որ քիչ ալ բլլանէ, զայն պարպենք: Թէ ճամբաներուն, թէ ջրվաթի ամանին ձեւը, և. ինչ բլլալը, մարդակազմութենէ տեղեկանալու ես. այսինքն Ուրբիւրէս ըսածնիս օլաններնէն, որոնցմէ ջրվաթը երկկամեցնէ ամառը կերթայ: Ըմանը՝ որոյ անունն է Ֆլեթու-Գաւ-Գաւ, բուն ջրվաթին տեղն է. հոս կը միաբանի բովանդակը, և. առ լի բլլալէն յետեւ՝ անկարելի է որ պահենք. հարկ է որ դուրս տանք:»

Ինչ բնական և լաւ նկարագրութիւն, որուն նման դեռ ուրիշներով լի է ամբողջ գիրքը:

Չորրորդ Գլխին մէջ կը խօսի Անասնոց միտքով վրայ, և. այս ասութիւն կը գրէ նաեւ կաթին վրայ՝ ուրկէ մաս մը կ'ընդօրինակեմ:

«Լաք, կաթ (Գաւ), Կերած կերակուրներուս քամուկներն են: Կնկան կաթին աղէկը ան է, որ բղնդիկ վրայ կաթիլ մը. անուրու բլլաւ նէ, չիվաղեր, ու համը անուշ է, և. շաքարը շատ: Ծընմար բունն ժամանակը աս բանիս աղէկ մտադիր եղիր, որ կաթին, և. տղան՝ երկունս ալ մէկ ժամանակի բլլան, որովհետեւ նոր կաթը ջրոտ է, և. հինը թանձր: Ամենակարողը յատկապէս ասանկ կամեր է, քանզի նոր ծնած մարմինը տկար, մատաղշ, նոյնպէս երակները խիստ մանրը, և. բարակ բլլալուն համար, հարկ է՝ որ կաթն ալ թեթեւ, և. ջրոտ բլլայ, որ կարող բլլայ աս մանրը երակներուն մէջ մտնել, և. ջրոտ բլլալուն համար հարկ է որ թոյլ պահէ փորը, և. մաքրէ աղիքները: Հաս մայրը կան, որ առջի իրեք, կամ չորս օրվան կաթը աղցը չեն ի տար, կարծելով զայն փեսակար, և. աւելորդ բան մը. դու հակառակը խրատէ և. հասկցնու: Թէ յատկապէս ստեղծուած դեղ մի է աս:

«Թանձր կաթին եղը, և. խայմախը շատ է, նոյնպէս պանիւրը. եթէ միտքը անուցանել, և. ու ժ տալ է նէ, աս կաթնքս գործածէ. միայն թէ հիւանդ մարտելու կարող բլլայ. այսպէս շուտ կը լրջցվի, և. արիւնը կը ջրոտի, կանուշայ:

«Հասարակ գործածած կաթերը ասոնք են, կնկան կաթ, կովու, օչխարի, էշու, այծի: Նախ օչխարին խայմախը շատ, յետոյ կովինը, յետոյ այծին, և. ամենէն սակաւ կանանց, և. ալ սակաւ էշունը:

«Կաթը օգտակար է Նիբրիդիլին, Ֆլեւ-ներուն. այսինքն յօդացաւութիւն ունեցողներուն. ջրվաթի ճամբան գտնուած ցաւերու՝ մանաւանդ քարէ:»

Կաթի վրայ գրուածներ շատ ունինք, բայց վերջգրեալը կարելի է անոնց առաջինը համարիլ, որուն հետ ուշադրութեան արժանի է և. հետեւեալը՝ զոր գրած է Օղուլուխեան ջը-դի մասին նոյն գլխին մէջ:

«Պարուրը, և. թեթեւը հասարակօրէն աղէկն է, ոմանք կարծին, թէ անձրեւին, ու ձունին ջուրը ամենէն աղէկն է. բայց ամենուս յայտնի է, որ շատ ցաւեր մեզ կը պատահին օրէն, ատանկ է նէ նոյն ցաւերուն սկիզբներնալ կարող են անձրեւի կերպուն մէջ գտնուիլ: Թէ աղիւրին, թէ հորին, թէ գետերուն ջրերը աղէկ կը լրան. եթէ տեղերին, և. ճամբաներնի մաքուր են նէ: Լըճի ջրերը տղորաբար փեսակար են. որովհետեւ չեն շաքար, և. տեսակ տեսակ խոտեր կը բուսին, և. անասուններ կը

ծնանին, եւ կը փթտին մէջը, ուստի փնտաւոր են, եւ փթտած ջրարմատներ կը պատճառեն: Ի՞նչ է հարկաւ արպիտի ջուր մը գործածելու պարտաւոր ըլլաւ նէ, առաջ զայս երկէ, քամի, եւ թթու բան մը խառնէ հետը, ինչպէս լիմօն, քացախ ու այնչափ դնես որ ջրիդ համը թթու ըլլայ, որ փտախոր դէմ դնէ: Առողջ մարդս պաղ խմելու է ջուրը բայց ամէն մարդ պարտաւոր է զինքը հոգալ. հոգնած, եւ քրտնօղը պաղնէ հեռու կենալու է. ջուրը կը սնուցանէ մարդոց, եւ այս շատ կերպիւ կը հաստատվի, որպէս կան խոտեր. եւ տուրեր, որոնք սոսկ ջրով կաճին, եւ կապրին քրով մնացած, եւ քամված պատառը կուլ կու տանք. ջուրը՝ արիւնին հետ միարանվելով, զայն կը բարակցընէ, շրջանը համարձակ կը պահէ, կը մտնայ խիստ մանրոր երակներուն մէջ, ու կառուսացնէ քրովքը, եւ ջրվաթը. եւ այլ ուրիշ ծամբաները բաց կը պահէ, կընջէ ծաղաւթիւնը. բերին չորութիւնը կառնէ. թէ մեծ, թէ պոտիկ, խոհեմը, եւ անխոհեմը՝ գիտէ աս հարկաւորութիւնը, որ անուշ կամ համեմ՝ շրջնօղ բան մը որ ուստիք, ջուր խմելու է. աս պատճառներով յայտ կըլլայ քեզ՝ թէ ջուրը բժշկութեան մէջ որչափ հարկաւոր բան է, գրեթէ ամէն դեղը ջրով կու տանք. եւ կարծեմ թէ շատ դեղ առանց ջուրի ընդունայն կըլլայ: Արդենայն ջրով կընենք ջրամախանըր մարդու համար. եւ կը հրամայենք, որ առատ խմեն. առանց ջուրի քիչ մը գարին կարող է արդեօք կրակը մարել, ծարրութիւնը ջնջել... քրով կը լվացվիք, որ մաքրվիք. պաղ ջուրը մարողին երեսը կը զարնենք, որ արթննայ, նշնպէս քթին արիւնը կը կորէ. մանաւանդ յանկարծակի զարնելու ըլլաւ երեսը: Խենդերը, եւ ըմտոտները յանկարծակի ջուրը կը ձգեն, որ բժշկվի. բայց կարծիքաւ դեղ մի է աս, ու շուտ մը ջրէն չի հնարվումէ, կարող են մէջը խոտովել: Յոստոկի, եւ փորէն եկած արիւնը կարելու համար պաղ, եւ սառու ջուրը կը դնին փորին վրայ սիւնկերով, կամ թրջած լաւ թղով, բայց կարող է փնտաւոր ըլլալ աս դեղը, եւ անխորաբար գործածելու բան չէ, քաջ վարպետի գործը է: Պաղ ջրի մէջ կը լողանք. ջրին մէջ մտնողը հանգարտ թող չի մնայ. այլ շարժի միշտ, որ տաքնայ, չըլլայ թէ արիւնները պաղէն կաշին, եւ շրջանը սկստանայ: Իմացիւր ասկէ, թէ տաք մարմինով ջուրը մտնալը որչափ փնտաւոր բան է թէ՛ քայլերէն ըլլայ, թէ գինիէն ըլլայ ան տաքութիւնը, ապա

պէտք է, որ հանգչին, եւ քրտնքնին պաղ չի ցնին. չէ՛ նե՛՛ կարող են շատ կերպ ցաւեր ըստանալ: Անդողիցքը, եւ բուսները նոր ծնած տղան ստանա ջրով կը լվանան. այն միտքով, որ պաղին սովորեցնեն, դիմանալու համար: Անխոհեմ եւ վայրենի սովորութիւն է. որովհետեւ շատ տաք կը մտնին այսպէս:

Ո՞րչափ լաւ գրուած է այս. նորութիւն մը զայս եւ կը համարիմ, երբ կը գիտեմ՝ թէ Օղուլուխեանի յայտնած գաղափարներէն շատերը այսօր դեռ կը տիրապետեն: Ցաւերու մայրն օգին մէջ կը գնէ Օղուլուխեան, բացօթեայ ջուրերն աղտոտ կը համարի, եւ անոնց մէջ կարող են գտնուիլ, կ'ընէ, ցաւերու՝ «կիշէրէ» ցարբեր բան կը քարողէ արդի բժշկութիւնը: Օղուլուխեանի գրած՝ «ցաւերու սկիզբ» ներք, ստույթիւնը մանաւոր ուշադրութիւն կը գրաւէ. չեմ վարանիր նշանաշան զայն համարիլ «les germes des maladies» ստույթեան՝ զոր գիտնական բժիշկներ կը գործածեն այժմ, հոնէ հիւանդութեան մը պատճառները քննած ասուն: Շատ հիւանդութեանց germe-երը, ըստ Օղուլուխեանի «կիշէրէ» ջուրին մէջ կը համարին, որուն համար խրատ կու տան եռացրել ջուրը գործածելէ առաջ, որպէս զի այն germes-ն ունանան, «կիշէրէ» ջնջուին, եւ ջուրն աղտոտ ըլլայ հոնէ անտարբեր յառկութենէ, ինչպէս կը յանձնարարէ եւ մերս Օղուլուխեան:

Ճարտուական գեղեցիկ գլուխ մըն է այս գրութեմը, զոր Օղուլուխեանի բժշկական կարողութեան մեծ պատիւ մը համարելով, կը յանձնեմ մերայնոց ուշադրութեան, զի արդի բժշկութեան մէջ դեռ գործածական են անոր շատ պատուէրները, եւ այսօր, իրաւ, առանց ծրայ չկայ բժշկութիւն:

Չեմ ուզեր գրել հոս այն ջրայն, որոնք, ինչէ, ինչէ, Բարեկցող, Լայնցող, որոնցնալ եւայն դեղերը, որք ե՛՛ էն մինչ ԻՍ՝ Գլուխները կը գրուին. կ'ընդօրինակեմ միայն ԵՊՊ մասին գրածը, որ ԻՍ՝ գլխուն գրեթէ բովանդակ նիւթն է:

«Մերթաւորաւ. անդիկ. ինչէ: Առջիկ մտք սողունանի հակառակ է. ան մարդու ժիւղան օնցա մը, երբէ լիպար մը ջրով, խմցնել առաջ աս ջուրը, որ կը հանէ սողունանից: Աս դեղիս վրայ ծիծաղողներ կան, որովհետեւ կը ասենին որ ժիւղին կը մնայ նշնը, ոչ համ մը կու տայ ջրին, ոչ հոս մը: Բայց դու գործածէ զաս. քանզի ես արոր օգուտը տեսեր եմ եր-

բնն, ժողովան պարզ կը խմբաները բերանէ հոգի,
կամ ողորմի ինչ անանեալ ցաւին. որ ժամա-
նակ աղբեր կողմով, կամ մէկ մասը մեկալին
մէջ կանցնի. այնպէս որ հարկաւորապէս օլուիին
ծակը կը գողմի, եւ աղբը կարող չըլլար առաջ
կրթիայ, ժողովան սա ցաւիս առատ կու տանք, որ
իր ծանտութիւնով կարենայ աղբը վար քրքել,
եւ ճամբայ բանայ: Միշտ գործածուեր է եւ կը
գործածուի այս կերպով. բայց ամենայն ինչ
փորձելէն ետեւ զսա պէտք է ընել:

Մեղիկը օգտակար է հիւրօթեան կողմած
ցաւին, որ է՝ ջուրին վախը. քանզի հիւր՝ ջուր
ըսել է, եւ ամենայն ինչ որ կը նմանի ջուրի.
ինչպէս ճամբ, հայլին, իսկ ֆօլե վախ ըսել է:
Աս ցաւս կատարած անասուններու խածնելէն
կը պատահի. թէպէտ բարեխառն օգիտու կեն-
դանիք գտարաւ կը կատարին. եւ ես այսչափ
տարւան մէջ՝ միայն մէկ հիւանդ մը ունեցայ
սա ցաւով: Իսկ Վիէնայ գտնելէ միշտ կը
գտնուի. եւ հարկ չէ՝ որ կարողածը միայն ջուր
ըլլայ. հազա՛ կատար, եւ այլ ուրիշ կենդա-
նիք ալ կրնան սա ցաւս մեզ տալ խածնելով:
Աս ցաւը ունեցողը կարող չէ ջուր կու տալ,
եւ կը բռնողի հէվալէն՝ ջուրի նման բան մը
տեսնելով. սա ցաւին դէմ առատ գործածելու
է նեղիկը, որ փութով բերքին թուքերը վա-
զել, եւ բարանալ արիւնին թանձրութիւնը.
եւ թուքերով՝ ցաւին փնտաւար սերմը դուրս
որով: Լաւ եւ գործածելու բան է. թէպէտ
ցաւը մեծ, եւ վտանգաւոր ըլլալով՝ միւս ինչոր
կարող է օգտակար ըլլալու, ամենն ալ զգու-
շութեամբ ի գործ անելու է, կարծեմ՝ թէ ըստ
ժամանակին եւ փութով գործածեն նէ՛ ան-
սխալ գեղ մի է:

Մնդիկը օգտակար է գրեթէ ամեն հին,
եւ խիտ ցաւերու սրածայնին, եւ այլ ուրիշ
ուռերու, որոնց հիմը ֆրէնկին է. մէջքի թու-
լութեան եւն. չափին կշտքը կըցցունէ քեզ
ցաւին մեծութիւնը, եւ գործբեդ բարի վերջը:
Քրտովը՝ հարկ է, որ ապրութիւն չունենայ:

Արդի բժշկութեան մէջ Վոլֆ մասին
գրուածներէն ինչ տարբերութիւն ունին վն-
ւոյգրեալ տողերը: Օղորդութեան իւր գրու-
թեան մէջ դեռ թուելով նեղիկի այլեւայլ
օգուածներն եւ գործածութեան չափերը, անոր
փնտաւար մասին ալ կը գրէ հետեւեալը՝ որ
ոչ միայն իւր բժշկական հմտութեան գրաւա-
կան մըն է, այլ եւ երկարամեայ փորձառու-
թեանն ալ մեծ յիշատակարան մը: «Տեսանք
նեղիկին օգուածները. քիչ մի ալ տեսնաք փնտա-

նեղը, կը տողվելին մէկ կողմը, եւ կը հաստատ-
վի անդ, մանաւանդ ցնախնեւ, եւ ոսկոր-
ներու մէջ, եւ կարգելէ շատ անգամ անդամոց
շարժմունքը, կը գողան միշտ խեղճերը, գլխու,
ականջի, աչքի մշտնջենաւոր ցաւի տէր կըլլան:
Ես իմ կողմանէս հակառակ էի միշտ, եւ եմ
մինչեւ ցայսօր նեղիկը գործածելու՝ թերբը
վազցնելու չափով, յաղմեցի շատ անգամ
մեծամեծ ցաւեր առանց պաւտ, տըվի, եւ գործ-
ածեցի այնչափ, որչափ որ բաւ էր հիւանդին
թանձրը արիւնները բարակցընելու. եւ յետոյ
ցաւին սերմը լուծմունքով քնեցի: Իբրեւ մեծ
դեղ համարեցի նեղիկը. եւ ճշմարիտ հարկաւոր
ինչ է, բայց առաջ պէտք է, եւ պարտք է, որ
փորձես ամէն ուրիշ դեղերը՝ ըզգաւր յաղմե-
լու. եւ ասոնք բաժ. ըլլալէն ետեւ՝ գործածե՛
ղայս. քանզի մէկ խաբով՝ դեղ է, եւ ընդա-
ցընող է. բայց կարենացնէ մէկ ցաւը, եւ կը
հնարէ նորը, կըմընաք միշտ տկար քանի մը
անգամ գործածողները, որոնք առանց կարծիքի
սրտայ, կամ վերեմ ըլլալէն առաջ կըմտնան
գերեզմանը»:

Հին բժշկի մը գրչին արդիւնք են ասոնք,
կատարեալ բժշկի մը խրատականը՝ որ ոչ այլ
ինչ կը պատահիրէ, բայց խոհմութիւն եւ
ուշագրութիւն:

Կարծէ կարգալ եւ հետեւեալը՝ զոր Իէ՛
գլխուն մէջ կը գրէ՝ Օթէ-՛, ֆօլե, վերնագրով:

«Խաչաղծ ծաղկին քամունէ է արեւէն
պնտացած. եռտնոտ, եւ ապք համով, գոյնը
սեւ. կը հալի ջրին մէջ, բայց ալ դիւրին, եւ
հաւասար օդի մէջ, եւ սա ջրի մէջ հալածէն՝
ալ զօրեղ է: Աֆրոնիս ուժն թմրեցնող է, եւ
քուն տըւող, հէւալէյի շարժմունքները նստե-
ցընող, անտալուրնին, եւ եգիպտոսիւր ազնիւն
է: Հումները սա թմրեցնող ուժը չունին ամե-
նեւին. բայց կանուշընուն, եւ կը անուցանեն.
կրննք ասոնց սխալէն՝ ինչպէս նուշին, կամ
պաղչեցնող հումներուն. եգիպտացիք պնպէս
կուտեն առատապէս: Աֆրոնը ունի սա թմրե-
ցընող ուժը յատկապէս, եւ ոչ թէ ապքնող
ըլլալուն, եւ ջրման ունեցնելուն պատճառաւ.
որով գլխին, եւ ըզեղին երակները սովորութե
դուրս լը ըլլալով՝ կը ձգմն ըզեղը եւ քուն կը
պատճառեն. քանզի պղպէս ըլլար նէ, հարկ
է որ ամեն ուրիշ համոյնը, եւ ապքնող-
ները քուն բերէին, որուն հակառակ նեղոր-
ծութիւնը կը տեսնէք: Աֆրոնը՝ կու տաք որ
հիւանդինս մեծ ցաւը չտատայ, միայն միշտ
գործածողը չի բռնիր. բնաւ չի գործածողին

բան է կէս ցորեն, կամ ցորեն մը, եւ ալ աւելի, մինչեւ թմրութիւն տայ, եւ քուն բերէ հարկաւոր ժամանակը: Աւթը ժամ կը դիմանայ ուժը, եւ ոչ աւելի, եւ յետոյ նորէն տալու է, թէ որ հարկաւոր է ուժը: Յետեւ եմ երբեմն գործօրով, որ իրիկվընէ տըւած ափիօնըս առաւօտանց փըսիկելով ետ տըւեր է հիւանդըս, թէպէտ ինքը հանգիստ անցուցեր է գիշերը, կը հաստատէ աս, որ թմրիցնելու միայն ափիօնին հոտը բաւական է, եւ սխալ է անոնց միտքը, որոնք կը քանան հաստատելու, թէ ափիսին թմրիցնող ուժը երակներուն մէջը հասնելով, եւ բարակցելով արիւնները եւ շրջադը աւելցնելով, կը փութացնէ, որ այսպէս ընդող արիւնին ծանարութիւնն թմրի, եւ քիչ-նան զգայու թմրիցնելը:

“Ափիսին սակաւ սիրտ կու տայ մարդոս, եւ կը կըստէ վախը. ու կարիճութիւն մը կու տայ, որ չիվախանան ձեռահէն, եւ ձեռահէ գործիքներէն, շատ միտքով, եւ շատ բանի կը գործածենք ափիօնը:

“Յամը որ տեղ մը հաստատ է, եւ չիւշարժիր, ափիօն տալը բարի է՞, որովհետեւ հիւանդըգ մեկմալ կարող է ըլլար քեզ հասցնելը, թէ արեգից նոյն ցաւը ունի՞ մի, եւ չիքնջիր ցաւին հիմը բայց կը մնայ նոյնը, եւ երբեմն կեպիւնայ, ինչպէս կը պատահին հաղեր, կուրծքը պալլամով լը ըլլալուն համար. եւ թէ ափիօնով թմրիցնես, եւ գագրել տաս հաղը, հարկ է՞ որ պալլամը մնայ ներսը, եւ չարջարէ հիւանդը:

“Ներքումն քնացողն ափիօնը չիվայլէր. նոյնպէս տկար շրջանի, պաղ, եւ ջրոտ բնութիւն. եւ առանց պատճառաւ գործածելու գեղ չէ. քանզի մեռա մը ալ չիպատահի նէ, աս բաւական է՞ որ կը թմրիցնէ մեզ, կը տկարանայ միտքերին, կը թուլնայ մարմինն, եւ զդուշանալու է միշտ, որոնց պարսքն է: Ծիծմարները առանց պատճառի չն ասն տղայոց թիրեաք, կամ այլ ուրիշ աս ուժով բան, որ միշտ կրննի բազուկն իրենց հանգստեան պատճառաւ. քանզի կը տկարանան տղաքը. եւ մեծանն նէ՞ սրամիտ չնն ըլլար:”

Նմանօրինակ գեղեցիկ պատուէրներ չնն պակիւր ամբողջ հաստորին մէջ. երկար կ'ըլլայ յիշել հոս այն ամէնքը՝ որք Օղուլուխեանի ճարտարութեան, բժշկական հմտութեան յայտարար գեղեցիկ գաւերն են առողջապահական, եւ կարող են այսօր իսկ խորհրդատու մեզ ըլլալ, թէ եւն. այժմեան գիտական պահանջն եւ

վարգազեցողութեանց հակառակ բաներ ալ կը պարունակեն:

Օղուլուխեան երկար եւ կարեւոր գլուխ մըն ալ կ'ընթակն նուիրելով, իւր գործը կ'աւարտէ այսպէս:

“Օղը՝ ինչ բնութեամբ որ ամէն գաւառի յատուկ է, կարող է ալ առողջ կամ միասակար ըլլալ ըստ տարւան եղանակին. քանզի ամառ-նային տաքը կը մաքրէ ան օղը՝ որ թաց է, եւ ձմեռը կը թրջէ ան օղը՝ որ չոր է. նոյնպէս ալ գարունը, եւ աշունը առատ անձրեւով կը պաղչկեցնեն չոր օղը, եւ միասակար կըլլան թաց երկիրներու. եւ ասկէ յայտնի է թէ տարւան փոփոխութիւնը կը փոխէ օղը, բայց երկան չեքշելուն այսպիսի փոփոխութիւնը, այնչափ յայտնի չըլլար, ինչպէս կըմային փոփոխութիւնը, բայց տարբեր ցաւերու հիմը կըլլայ. որոնք տարւան եղանակին ցաւերը կըսվին. քանզի ջերմաստիւնը կը պատահին ձմեռը, մեղմալճառ ջերմաստիւնը՝ ամառը. պաղ, եւ պալլամոտ ջերմաստիւնը՝ գարունը. եւ աշունը: Ասոնցմէ կը հետեւի, թէ բժշկին ինչպէս հարկաւոր բան է որ՝ գտնելած երկրին օղին միտք զնէ ու ամմին տարւան նոյն տեղին եղանակները յայտնի առնէ, եւ այսպէս մեծ դիւրութիւն կունենայ թէ արեւեստի, եւ թէ հիւանդաց օգտութեանը:”

Իւր Նճ-ն բժշկ-նալը վերջգրեալ տողերով աւարտելէ ետեւ, Օղուլուխեան հաւտորին վերջը կը գրէ իւր ամբողջ գործին մէջ գործածեալ բնութեան եւ կեդրոն-ի բառերու, ինչպէս նաեւ հիւանդութեանց անուններու այբուբենական Ցուցակը՝ որ կը գրաւէ հատորին 263—275 էջերը:

Բժշկական բառերու գեղեցիկ հաւաքածոյ մըն է այս Ցուցակը. օչիտո (եղւանձըխ, Erysipèle); արուշ գրոտ (circulation du sang); իշուտ ուղտ կամ օղուտ (occlusion intestinale); Բաշուլա (լափա, cataplasme); արգուշ (infuse); Բուլիշ (բուլիա, rnpia); Բուլիշ (փլլթէ). քուր (իւհալ diarrhée), բառերն առաջին անգամ է որ հոս կը կարգամ. Հ. Մանուէլ Բաղոււնայ “Գիտութեանց եւ Արուեստից Բառարանին” մէջ չեմ գտնար դանոնը, ինչպէս նաեւ Բուլիշ (փորթուր orange); Դուլիշ (քաշըք օթուտ coeliaria); Դուլիշ (օղուլթի melisse); Դուլիշ (սըղըր տիլի buglosse); Դուլիշ (imperatoria radix); Դուլիշ (պոլաքէ garance, rubia); Դուլիշ (քընաքընա

cinchima, quinquina); Էվէրէւ (Հիւսամ, la-vandula); Լապտէ-թոնկ (Փէնէրէքէլէի alke-kengi); Լալ- Էվէր-թէ (էլիֆօթու սcolopen-drium officinale); Լաթթ-թէ (assafoetida); Կոֆ (սարմուսաթ օթու, alliaire) բուսական-կան բառերը, որոնք՝ բաց ի Բաղդադ եւ Էվէրէքէն, Հ. Ալիշանի Հ այրուսակին մէջն ալ բողբոջին անիշատակ են դժբախտաբար: Մերեւի թէ Էվէրէքէլէ-ն 5—600 օրինակ մը սպուած է ժամանակին, ուրկէ 200 հասը Օղուլուիսեան կը պահանջէ պահել. սա-կայն այսօր հայուագիւտ հասոր մին է թէեւ շատ տուներու մէջ կը պատահիմ անոր:

Բաց ի սոյն երկարութիւնէն, տեսանք՝ որ Օղուլուիսեան ունի ուրիշ աշխատութիւն մ'աւելի ընդարձակ՝ լատիներէն գրուած եւ աւարտած յամի 1783, Pathologia Արթո-թոնկ-նալ մակագրութեամբ: Այս գործը բաղկացած է երկր երկու հատորէ, որոց առաջինոյն խորագրին է՝ De Natura Morborum Թոնկ-թոնկ-նալ Էվէրէքէն, իսկ երկրորդին՝ Symptom-ologia Արթոնկ-թոնկ-նալ, ինչպէս կը զիկու-ցանէր Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան. անշուշտ Օղուլուիսեան ասոր հայերէնն ալ պատրաստե-լու ջանքն ունեցաւ. բայց չի գիտցուիր թէ ո՞ր է:

Ասորմէ զատ դեռ ուրիշ աշխատանքու-թիւններ ընձեռել կը խոստանայ Օղուլուիսեան իւր նամակին վերջը, մանաւանդ Էվէրէքէլէ-ն Գառաջաբանութեան մէջ սակայն «Եթէ ժամանակ ունեցայց, ըսելով, եւ՝ «Եթէ կա-րող ըլլամ խոստմունքս խաւարելու, անբասիր ըրէք զես՝ խօսքերն՝ յարելով, որմէ եզրա-կացունելով կ'ըսեմ, թէ 1806ին ինքը բաւա-կան ծեր ըլլալու էր, այսինքն՝ գոնէ 60 տա-րեկան, համարելով՝ որ ծննդեան թուականն էր 1746:

Եթէ ընդունինք, որ Օղուլուիսեան բժիշկ կրցաւ ապրիլ մինչեւ 70 կամ 72 տարի, վախ-ճանա՞ծ կ'ըլլայ 1815—1818 թուականնե-րուն:

Ցաւալի է, որ չկրցայ գտնալ պատկերն այս բժիշկի, որ՝ Համալսարանական հայ բժիշկ-ներու անդամներէն, ոչ նուազ մեծ փառք է վերջին եւ ներկայ դարուս տոհմային բժշկ-կական պատմութեան:

Զեմ՝ կարծիր որ եղած ըլլայ նա արքունի բժիշկ. ժողովրդեան մէջ զբոգածքն բժիշկ մըն էր եւ ժողովրդեան մէջ համբաւուած. ժողովրդական բժիշկները միայն կրնան ժամա-

նակ ունենալ ժողովրդեան համար մտածելու. ժողովրդեան համար գրելու արքունի բժիշկ մը չէր կրնար ընդարձակ Արթո-թոնկ-նալ մը յօրինել եւ համբաւութիւն ունենալ Էվէրէքէլէ-ն պէս գիրք մ'ընծայելու իւր աղջին:

Դժբախտաբար տեղեակ չեմ քնաւ անոր կենաց բոլոր մանրամասնութեանց. ինչ պոր-տաւնութիւններ ունեցաւ արդեօք ազգային շրջանի մէջ. ամուսնացած էր, ունէր զուակ, թէեւ գիտեմ որ հին տաւներ բժիշկը շատ կա-նուի կ'ամուսնանար, եւ կը գտնուին այսօր Կ. Պոլսոյ մէջ ընտանիքներ «Օղուլուիսեան, մականունով»*: Բայց իւր ամենամեծ յիշատակն է Էվէրէքէլէ-նը, զոր հրապարակ հանեց, ոչ թէ մտաբացածոյ նշխար իրարու քով շարե-լով, ինչպէս կ'ընեն այսօր մեր մէջ, այլ իւր անձնական փորձառութեան եւ հոծ հմտութեան արդիւնն երկար տարիներ գրի առնելով. ըստ իս մեծ գործ մին է այն, առողջապահական, դարմանաբանական, բուսաբանական, կենդա-նաբանական եւ անդամազնական լաւ դասա-գիրք մըն է. հայ մամուլն սակէ յռաջը նման-օրինակ գործ մը ծնած չէ. դարուս հայ բժիշկական Մատենագրութեան մեծ պատիւն է այն, եւ այսօր՝ Տօթթ. Գովակիմ՝ Օղուլուիսեանի բժիշկական ասպարէզին ճշմարիտ «դասին», ինչպէս անուանած է ինքն իւր նամակին մէջ:

ՏՈՒՆԱՅԻՆ ԹՈՐՈՂԱՅԻՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՔՐԵՒՈՐԴԻՈՑ ԳՐԱՆԻՑ

Աւստրիական թերթի գլխավոր ամսա-թիւոյն մէջ Արեւորդուց մասին հետաքրքրական յօդուած մը զետեղուած էր Պր. Գրիգոր Վան-

* Անշուշտ ասոր ենթայոյն էր Դեղագ Օղուլուի-սեան, որ 1807—9 տարիներու մէջ Կ. Պոլսոյ անյից պատմութիւնը գրած է. «Կապաւանութիւն որպիսո-թեան ծննդին ի Պր. Գեորգ Օղուլուիսեանի ճա-րտարութեան»: Գրութեանս յաւաքաբանին մէջ կը կար-դանք «Կամք եղաւ ըսծի ինչ որ իմ ժամանակիս մէջ պատահեցաւ շուրջ օսմանեան տեղութեան՝ թողաւ-րաց ծննդիս քան նէ... ամուսնի ի զիւր անընդ-ն, զորոց շատը այն է որ եւ Օղուլուիսեան նոստր Գեորգա-ւաց տեսաւ եւ պաշինքը ալ ուրիշներն ճշմարտեցի եւս առաւել որովհետեւ գտնողներս պարզեցան ինչ մէջ հիւզ Օղուլու չէրկինքորոն զործին եւ ծառայութեան մէջ, քանիւ օրինականագրութեան»: Ասէկ կը գտնուի երկու օրինակ մեր (Վիենն) մատենադարանը, Թ. 117 եւ 471:

ԽԱՐԱ:

1 Ցեւ Էվէրէքէլէ-ն, Վեստֆալ 1806, էջ 41: